

УДК: 81'374

Дунканаев А.Т.

К.Тыныстанов ат. БИМУ

Х.КАРАСАЕВДИН АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОГРАФИЯДАГЫ ОРДУ

Макалада проф. К.Карасаевдин азыркы кыргыз лексикографиясына сиңирген зор эмгеги тууралуу сөз болот. К.Карасаевдин жараткан эмгектери азыркы учурда изилдөөнүн объектисине айланууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын ардактуу академиги, «Манас» орденинин ээси, проф. Х.Карасаев кыргыз адабий тилинин, кыргыз тили илиминин жаралышына, калыптанышына жана өнүгүшүнө эбегейсиз салым кошту. Анын «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (1966, 1983, 2009), «Накыл сөздөр» (1982, 1995), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (1986), «Камус наама» (1996), «Хусеин наама» (2001), «Миң түркүм суроого миң түркүм жооп» (1998), авторлош жазылган «Кыргызча-орусча сөздүк», «Орусча-кыргызча сөздүктөрү» азыркы учурда элибиздин баа жеткис мурастарына айланып отурат.

Негизги баяндамага киришүүнүн алдында төмөндөгүдөй эки жагдайга токтолгубуз келет.

Биринчиден, аалым Х.Карасаев өз мезгилинде кыргыздын атактуу агартуучулары, илимпоздору болуп саналган К.Тыныстанов, Э.Арабаев, С.Карачев ж.б. өндүү улуу адамдар менен ийиндеше иштешип келди. Оомалуу-төкмөлүү дүйнөдө турмуштун ачуу-таттуусун алар менен бирге татышты. Жалган жалаанын, көралбастыктын курмандыктарына айланышып, өз өмүрлөрүнөн эрте айрылышкан ал жолдошторунун эбегейсиз эмгектерин, ак дил иш-аракеттерин Х.Карасаев өмүрүнүн акырына чейин келечек муундарга сабак, тарбия катары айтып келди. Калыстыктан тайбай, алардын өрнөктүү өмүрлөрүн тарых үчүн деп мурас калтырды. Анын ушундай эскерүү эмгектери К.Тыныстанов, С.Карачев, Т.Айтматов, Э.Арабаев, З.Бектенов сыяктуу залкар адамдардын өмүр баяндарын, эмгектерин таанып-билүүдө, баалап-таразалоодо, окуп-үйрөнүүдө, изилдөөлөрдө өзүнчө бир булак болуп кызмат аткарырында шек жок. Бул тууралуу эртедир-кечтир узун сабак сөз болор, илим жазылар.

Экинчиден, Х.Карасаевдин элдик оозеки чыгармаларга мамилеси, көз карашы, улуу «Манас» эпосун улуу манасчы С.Каралаевден жаздырып калышы, өмүрүнүн 75 жылын «Манас» эпосун иликтөөгө арнашы, Т.Молдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо өндүү эл акындарынын чыгармаларын жыйнашы, жайылтышы, алар тууралуу пикирлери, кыргыз тили илимине, айрыкча, лексикографияга кошкон салымы бүгүнкү күндө илимде орчундуу маселе катары каралууга тийиш. Айрым илимий изилдөөлөрдү эске албаганда, бул багыттагы жүргүзүлүүчү илимий иштер адабият таануу жана кыргыз тили илиминде дээрлик колго алына элек. Проф. Х.Карасаевдин жарык көргөн жана архивдик эмгектери, эскерүүлөрү «Карасаев таануу» илимин түзүүгө толук негиз боло аларын баса белгилеп кетким келет.

Эми негизги баяндамага өтөлү. Сөздү ток этер жеринен баштасак, Х.Карасаевдин «Хусеин наама» эмгегиндеги төмөндөгүдөй эскерүүлөргө көңүл бөлөлү: «1928-жылы январь айында болсо керек эле. Кыргыз билим борборуна Кыргызча-орусча сөздүк түзүү маселесин көтөрүп, кат жазып жибердим. Ал кезде мекемеде иштеген ар бир европалык жолдоштор жумасына бир мертебе кыргыз тилин окуша турган. Ар бир мекемеде гана кыргыз тилин окутуу мындай турсун, Кыргыз жер иштер эл комиссариатынын алдында кыргыз тилин үйрөнүү жөнүндө Борбордук курс ачылган. Ошондуктан кыргыз тилин

орустарга үйрөтүү боюнча Программа түзүлгөн. Мына ушундан келип, Кыргызча-орусча сөздүк түзүү зарыл болуп турган мезгил эле» (284). «Сөздүк түзүү – эң бир оор, көп билимди, бир топ тил менен тааныш болууну талап кылат. Кыргыз элинин нечен кылымдан берки материалдык жана рухий маданиятын атаган сөздөрдүн маанисин ачуу оңой-олтоң эле жаза сала турган иш эмес. Кичине болсо да, ошол кезге чейин түзүлгөн бир да сөздүк болгон эмес» (285). «Эң алды менен кандай сөз болбосун, бардыгын жыйноо керек болду. Эч болбогондо, орфографиялык сөздүк да жок болчу. Кыскасы, бул жагынан таптакыр болчубуз. Сөздүн керт башын жыйнап алуу деле кызык эмес. Кеп, ал сөздөрдүн маанилерин ачууда жатат. Келишимдеги мөөнөт өтө эле кыска»... «Бир мүнөт да тынбастан, күн-түн дебей сөздөрдүн мааниси менен жыйноого кириштик. Бардык сөздөрдүн мааниси К.Юдахинге түшүнүктүү болсун үчүн, бүткүл аракеттерди иштедим» (285). Алдын-ала белгилеп койчу нерсе, Х.Карасаевдин дал ушул кыргыз лексикографиясына үрөн себүүгө жасаган зор эмгегинин жыйынтыгы К.Юдахин менен бирдикте иштеп чыккан, ушул мезгилге чейин өз актуалдуулугун жоготпогон, К.Кузьмичти мамлекеттик сыйлыкка татыктуу кылып, атак алып келген «Кыргызча-орусча», «Орусча-кыргызча» сөздүктөрдүн жаралышын шарттады. Ушул эскерүүлөрүнөн улам, Х.Карасаевди ошол мезгилде эле окумуштуу катары калыптана баштагандыгын, турмуш зарылчылыгын сезе билгендигин, сөздүк түзүү ишинин табиятын терең түшүнө билгендигин андоого болот. Эң башкысы, кыргыз тили илиминин лексикография тармагы өткөн кылымдын 20-жылдарынын аягында жарала баштап, ага негиз салуучуларынын бири Х.Карасаев экендигин сыймык менен белгилеп коюуга туура келет. Демек, кыргыз лексикографиясынын алгачкы кышын койгон аалым – Х.Карасаев.

Лексикографиянын негизин, анын изилдей турган объектисин сөздүктөр түзөт. Сөздүк – бул атайын бир максатты көздөгөн, белгилүү бир принциптин негизинде жайгаштырылган, иретке, тартипке салынган сөздөрдүн жыйынды-топтомунан турган эмгек. Окуп үйрөнүүгө, билим берүүгө, так, анык түшүнүк алууга ылайыкталган окуу куралы. Белгилүү бир тармакка багытталып, анын спецификалык табиятын үйрөнүүгө көмөк болуучу, өбөлгө түзүүчү басма окуулук. Ал турмуштук муктаждыктан, зарылчылыктан келип чыгат. Ар кандай форматта, көлөмдө түзүлүп, дайыма аракетте болот, натыйжада тынымсыз чыгып турат.

Сөздүктүн мааниси, түзүлүшү, колдонулушу тууралуу проф. Ш.Жапаров: «Сөздүк ушул мезгилде бардык маданияты, илим-билими, экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө эң таңсык жана өтө окумдуу басма буюму (товары) болуп саналат. Жалпы дүйнө маданиятын, ошондой эле бир (же жеке) элдин цивилизацияга, улам жаңы денгээлге, баскычтарга көтөрүлүшүнө жагымдуу таасир этип турат. Сөздүк түзүү аракети тил илиминде да, билимде да өтө жооптуу түйшүктөрдөн болуп саналат жана мындай аракет, биринчиден, илимий ойлордун, бир эле мезгилде теориялык адабияттарга таянуу менен, экинчиден, конкреттүү мисалдардын негизинде бекемдөө» (Ш.Жапаров, Т.Сыдыкова. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы. – Бишкек, 2010., 112), – дейт. Коомдук турмушта сөздүктүн аткарган функциясы зор экендигин Х.Карасаев даана байкап, тээ 1928-жылы эле Кыргыз билим борборуна кат жолдогону бекеринен эмес экен. Ошол мезгилдерде Э.Арабаев, К.Тыныстанов тарабынан сабат ачуу багытындагы китептер жаңыдан жазыла баштаганы менен, алардын негизинде кыргыз тили илими жаралды деп бүтүм чыгаруу мүмкүн эмес. Себеби билим менен илим түшүнүктөрү бири-бирине байланышта болгону менен, ички маңыз-табияттары, көтөргөн жүктөрү ар башка. Ушул жерден маанилүү бир учурдун башын аныктап алганыбыз оң. Кантсе да, кыргыз тили илиминин жаралуу мезгили кайсы учурга туура келет деген суроонун коюлушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Албетте, илими болбой эл болбойт. Совет бийлиги орногонго чейин, т.а., илгерки убактардан бери

эле, тил маселеси, анын маани-маңызы, табияты, функциясы тууралуу ойлор айтылып да, жазылып да келген. Алардын бүгүнкү күнгө жеткени, жетпегени да бар. Элдик чыгармаларда, учкул сөздөрдө, бүтүндөй бир макалдардын тобунда тил тууралуу ар кыл багыттагы аныктамалар келки-келки түрүндө жашап келет. Терең түшүнгөн адамга бул – илим, тил жөнүндөгү илимдин башаты. Атайын тил жөнүндө жазылган маалыматтар, ал гана эмес, Махмуд Кашгаринин сөздүгү да бар. Бул сөздүк кыргыз тили илимине түздөн-түз тиешелүү. Бирок совет бийлиги тушундагы кыргыз тили илиминин өзгөчө өнүктөгү жаралуусун конкреттүү кайсы учурга такайбыз? Кайсы окумуштуу адамдардын шыбагасына туш келген? Биздин жеке пикирибизде дал ушул Х.Карасаевдин Билим борборуна сөздүк түзүү маселеси тууралуу жөнөткөн каты кыргыз тили илиминин жаралышына өбөлгө болду деп белгилесек, туура болчудай. Анткени сөздүк түзүү – бул илим. Ошондуктан Х.Карасаевдин К.Юдахин менен бирдикте 1928-жылы сөздүк түзүүгө киришүүлөрү кыргыз тили илиминин жаралыш процессинин башталышы деп эсептөөгө мүмкүнчүлүк берет. Ал эми К.Тыныстанов кыргыз тили илимине негиз салуучулардын ана башында тургандыгын танбайбыз.

Х.Карасаев сөздүк түзүү машакаттуу, түйшүктүү, ошол эле учурда өтө жоопкерчиликти талап кылган иш болорун терең түшүнгөн. А.К.Юдахинди кыргыздын каада-салты, үрп-адаты, жашоо турмушу менен жакындан тааныштырып, кыргыз тилин дагы терең өздөштүрүш максатында өз айлы Токтоянга көчүрүп барып, кыргыз турмушуна аралаштыргандыгын мындайча эскерет: «Энеме атайы өрмөк курдуруп, түрдүү нерселерди токуттум. Кийиз жасатып, аны бышыртып, ала кийизге түр салдырып көрсөттүм. Кол ыштык жасатып, чанач ыштаттырдым. Энеме боз үйдү чечтирип, кайта тиктирдим. Аркан чыйраттырдым. Казак деген кичинекей иниме чикит чаптырып, түрдүү ыкмаларын көрсөттүм. Кичинекей балдарды жыйнап, «Туз кайда» деген оюнду көрсөттүм. Жигиттерди жыйнап алып, өзүм кошулуп: «Шап кеттини», «Дүмпүлдөктү», «Жөө оодарышты», «Ордо атканды», «Тыйын эңмейди», «Шабиет тепмейди» көрсөттүм. Булардан башка да толуп жаткан оюндарды балдарга иштетип, К.Юдахинди кыргыздын турмушу, оюндары менен тааныштырдым. Фотоаппарат менен көп нерселердин сүрөтүн алдык. Кыргыз элинин улуу жомогу «Манастагы» сөздөрдүн өтө эле эскилерин жыйноо, анын маанисин ачуу үчүн, атайы издеп барып, Ичке-Суу деген жерден атактуу Семетейчи Жакшылыкты алып келип, «Семетейди» айттырдым (Хусеин наама. 2001., 286). Бул эскерүүдөн улам, Х.Карасаев менен К.Юдахиндин сөздүк түзүүгө олуттуу мамиле жасап, ага өтө чоң камылга көрүшкөнүн байкоого болот.

1930-жылдардын ичинде мектептерде орус тилин үйрөтүү жана окутуу иштери өтө активдүү түрдө аткарыла баштайт. Турмуштун өзү эки тилдин сөздүгүн түзүүнү талап кылды. Натыйжада, 1936-жылы кыргыз лексикографиясындагы мектеп балдарына арналган эң алгачкы сөздүк түзүлөт. Ал «Краткий русско-киргизский словарь» деп аталат. Шашылыш түрдө иштелип чыккан бул сөздүктүн авторлору И.А.Батманов менен Х.Карасаев болгон. Аталган сөздүк менен Х.Карасаев кыргыз лексикографиясына чыйыр салды. Кийин, б.а., 1938-жылы бул сөздүк кеңейтилип, «Русско-киргизский словарь» деген ат менен жарык көрөт.

К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» менен «Орусча-кыргызча сөздүгүнүн» сөздүк катары иштелип чыгышында Х.Карасаевдин эмгегин баалабай коюуга болбойт. Аталган сөздүктөрдү кошо түзүшкөндүгүн, ал гана эмес, негизги түзүүчүсү катары эмгектенгендигин, анын: «Юдахин байбичеси менен мен турган Одинцовага келип, кошуна болду. Ишке кайтадан катуу кириштик. Түшүнүксүз чала жерлерди экөөлөп оңдойбуз. Сөздүктүн ишин бир топ жылдырып жибердик. Күзүндө Юдахин кайта шаарга кетти. Мен Одинцовада калдым. Кыштай сөздүк менен алпуруштум (Карасаев Х.Хусеин наама. –

Бишкек, 2001., 327), «Сөздүккө карата союздук журналдардын бетинде, республикалык газеталардын бетинде жазылган мактоолорду санап отуруу да кыйын. Мен дагы элиме кызмат кылдым деп корстон болуп калдым. СССР Илимдер академиясынын Президиумунун Ардак грамотасын алдым. Эмгек Кызыл Туу орденин алдым» (Хусеин наама. 2001., 337), - сыяктуу бир катар эскермелеринен ачык байкоого болот. К.Юдахиндин аты менен жарыкка чыккан бул сөздүктөргө Х.Карасаев зор эмгек сиңирсе да, авторлош болбой калган. Анын себеби жалган жалаага тушуккандыгы менен түшүндүрүлүп жүрөт. Кандай болгон шартта да, Х.Карасаевдин анык авторлоштугун тарых тараздар, өз ордуна коёр.

Илимде бир канча эмгекти эмес, бир илимий ишти жаратуунун өзү ошол тармактагы терең билимди, илим дараметин, үзүлө изденүүнү, түмөн түйшүктү талап кылары белгилүү. Бул жагынан алып караганда, аалым Х.Карасаев, айрыкча, кыргыз лексикографиясына бир илимпоздун эмес, бир катар окумуштуулардын биргелешип аткара турган жүгүн жалгыз аркалап койду. Кийинки чыккан 80 000 миң сөздү камтыган, 32 басма табакка жакын «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (2009), 52 басма табак көлөмүндөгү «Карасай сөздүк» (Камус наама. 1996), 18 басма табактан турган «Миң түркүм суроого миң түркүм жооп» (1998), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (1986), 31 басма табак көлөмүндөгү «Накыл сөздөр» (1995) өңдүү эмгектери мунун ачык күбөсү болуп саналат.

Х.Карасаевдин кайсы эмгеги болбосун, коомчулуктагы улуу адамдардын, окумуштуулардын көңүл борборунан сырт калган жок. Ар кыл багыттагы колдоолор, суктануулар, жылуу пикирлер айтылып келет: «Сөздөрдүн түпкү чыгышын, алардын түз жана өтмө маанилерин, туюнмаларын дагы бир сыйра тактап, даана туюнуп алганым кубандым. Ошол кубануу менен бирге ушул жашка келгичекти эне тилди мыкты билген жазуучу атанып туруп, бир кыйла сөздөрдүн туюнмасын жеткире билбегендигиме, кай бирде үстүртөн калпыс туюнуп жүргөндүгүмө өзүм уялдым» (Т.Сыдыкбеков «Карасай сөздүк». 1996. 853). «Х.Карасаев кыргыз элинин тилин таануу илимине негиз салгандардын бири экендиги ар кимге белгилүү. Мына бул сөздүктүн өзү – чет тилдерден тилибизге сиңишип өздөшкөн лингвоматериалдын маанисин, табигатын, этимологиясын түшүндүргөн эмгек – автордун канчалык кажыбас иштерман, ойчул жана ар тарап маалыматтардан канчалык кабардар экенин айкын далилдеп отурат» (Ч.Айтматов «Карасай сөздүк». 1996. 853). Ал эми ф.и.д. Ж.Осмонова: «Дегеле өзүн кандайдыр бир денгээлде маданияттуу, билимдүү деп эсептеген адам өз турмушунда сөздүктөргө кайрылбай коё албайт. Ушул жагдайдан алганда, улуу инсандын орфографиялык сөздүктөрү кыргыз жазма адабий тилинин нормасын калыптандырууда, калктын жазуу сабаттуулугун арттырууда, жазылышы чаржайыт болуп жүргөн көптөгөн сөздөрдү бир түргө келтирүүдөгү коомчулуктун талабына толук жооп бере турган баа жеткис зор салымы бар эмгек экендиги анык» (Кыргыз тили жана адабияты журналы. 2002., №3, 33), - деп адилет белгилейт.

Х.Карасаев адабий тилибизди байытууда да жан үрөп кызмат кылып келди. Байытуунун жолу катары элдик оозеки чыгармалардын тилин, эл акындарынын чыгармаларын пайдаланууну айтат. Тил байлыгынын баары эл акындарынын чыгармаларында жашайт, аны жыйнап адабий тилибизди байытышыбыз керек. Кыргыздын «Түшүндүрмөлүү сөздүгү» үчүн Молдо Кылычтын чыгармалары керек деп конкреттүү мисалдарды келтирген учурлары көп кездешет (Хусеин наама. 2001. 38).

Азыркы кыргыз тили илиминин жаралышына, калыптанышына жана өнүгүшүнө өтө чоң салым киргизген проф. Х.Карасаевдин эмгектерин ар тараптан илимий изилдөөгө алуу учурдагы актуалдуу маселе катары каралууга тийиш. Анын ар бир сөздүгү опол тоодой ойду батырып турат, ар бир сөздүгү терең билимди шарттап турат, ар бир сөздүгү тарых үчүн кызмат аткарат, ар бир сөздүгү илим объектисине айланып отурат, ар бир сөздүгү бүгүнкү күндүн гана эмес, эртеңки келечектин да зарылдыгы катары жашайт.

Адабияттар:

1. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы. – Бишкек, 2010.
2. Карасаев Х. Хусеин наама. –Бишкек, 2001.
3. Карасаев Х. Миң түркүн суроого миң түркүн жооп. – Бишкек, 1998.
4. Карасаев Х. Камус наама. –Фрунзе, 1990.
5. Кыргыз тили жана адабияты журналы. – Каракол, 2002, № 3 ж.